

ԴՐՈՇՄԿ

Հ.Յ.Չ. ԲՈՒՐՈՅԻ
ՔՐԱՊԱՐԱՆ
A.R.F. BUREAU
LIBRARY

„ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ “ ՕՐԳԱՆ

Ա Յ Բ Ո Ւ Բ Ե Ն

Յունվարի, 1894 թ.

Անցեալ անգամ մենք վերջացրինք այս հարցով, թէ ինչ կարգեր կարող են ապահովել ժողովրդի արգարացի պահանջները:

Հարկաւոր է պարզ դնել հարցը և աներկիւղ քննել դրան, որովհետև անխղճութիւն է քաղցածին հացի տեղ քար տալ, որովհետև ապշութիւն է դարման չանել հիւանդի այն վերջին, որից իսկապէս տանջվում է ինքը հիւանդը:

Սակայն "Դաշնակցութեան" սկիզբ առնելուց առաջ այդ հարցերը դրել և ըստ իւրեանց մշակել են երկու աւելի հին հայ յեղափոխական օրգաններ. — "Արմենիա" և "Հնչակ": Ի՞նչպէս են հասկացել այդ օրգանները հայի ցաւը և նրա ապագան բարեօրոյն անհրաժեշտ պայմանները:

Իսկապէս "Արմենիայի" մասին, այն "Արմենիայի", որը ինչպէս ինքը վաղուց յայտարարել է, դադարել է յեղափոխական կազմակերպութիւն, յեղափոխական կենդանի գործի օրգան լինելուց, որն այժմ զբաղված է աւելի փողի և ուրիշ տեսակ վիճակախաղեր կազմելով իր բաժանորդների համար. իսկապէս, ասում ենք, "Արմենիայի" մասին չարժեք խօսել. չարժեք, որովհետև ան պարզ է, որ հանդերձ իր յեղափոխական երեմիականներով, այդ թերթը հասել է բարոյական մահուան, իր նիւթականն ապահովելու միակ և թըշաւառ խնդրին:

Բայց մեր միտքը պարզելու համար, աւելի լաւ է խօսենք աչքի առաջ ունենալով հասարակութեան մեջ պատող, փոքր ՚ի շատե յայտնի կարծիքներ, ծրագիրներ, ուղղութիւններ: Ինչքան և անորոշ լինէր "Արմենիայի", այդ նախկին "Հայրենասիրաց Միութեան" օրգանի նախկին ծրագիրը, այն ծրագիրը, որը տարեցտարի շարժւած երկու անգամ նոյն ոչինչ չը պարզող խմբագրութեամբ լոյս էր տեսնում թերթի առաջին սիւնեակում

սակայն այս և այն խմբագրական առաջնորդողներից նկատելի էր, որ "Արմենիայի" համար առաջնակարգ տեղ էին բռնում Թիւրքիայում տիրող վարչական-քաղաքական թերութիւնները: Աերացրնել այդ թերութիւնները և հայի լացը բաղդաւոր ժպտի, հայի թշուառ կենցաղը կատարեալ անդորրութեան պիտի վերափոխվին: Այդպէս է արդեօք:

Աստուած գիտէ, ինչ էր հասկանում պ. Փորթուգալեանը վարչական բարեփոխումներ ստելով, բայց ամենայն համբերութեամբ կարդալով այդ քարոզները՝ մըտածում էինք. ենթադրենք թէ, դիւթական մի շարժւածքով թիրքիայում իրականացու ներկայ ժամանակներիս համար առաջնակարգ մի եւրոպական վարչական դրութիւն. ի՞նչ կը լինենք մենք դատած դորանով: Ի՞նչ հարկէ շատ բան, բայց ոչ այն բոլորը, ինչ հարկաւոր է ժողովրդին, ոչ այն դրութիւնը, որի անունով միայն մենք ձեռներս սրտերիս վրա դըրած, առանց մեր խղճի առաջ ամաչելու, կարող լինէինք բարձրաձայն դռչել ժողովրդին. "Հայ ժողովուրդ, ոտ դիր յեղափոխութեան դժոխային ուղին. կռուիր, մնաիր, զոհիր որդիքդ ու ունեցածդ, և երբ կը ստանաս այդ վարչական դրութիւնը, դու բաղդաւոր կը լինես անպատճառ . . .

Պարսիկ գիւղացին անկախ է, իր երկրում նա քաղաքականապէս իշխող է, բայց ապահով է նրա կացութիւնը, ազատ է նա. ոչ նա ստորուկ է և աղքատ: Թուրքիան ազատ է. նրա քաղաքական կարգերն առնված են եւրոպական սահմանադրական մոդելներից, բայց ի՞նչ է նրա գիւղացու դրութիւնը, եթէ ոչ կատարեալ ճորտութիւն. բոլոր աշխատաւոր, բայց մեծ մասամբ անհող գիւղացիք իրականապէս պատկանում են մի քանի հազար հողատէր ազնուականների: Իտալական ժողովուրդը, որը դեռ երէկ թօթափեց իր վրայից Աւստրիայի լուծը և ձեռք բերեց քաղաքական ազատութիւն, ներկայումս հնձում է դառն աղքատութեան տակ: Եւ Սիցիլիան, այն Սիցիլիան, որ իտալական ապստամբութեան յենարանն էր կազմում, որ հա-

մարձակ բարձրացրեց ասպետներու թեան դրօշակն օտար կառավարութեան դէմ, հենց այս բոլորիս զէնքը ձեռքին կռւում է իր անփական, իր արիւնով քսուած ցիւլ փայտի կառավարութեան դէմ... Աւթուան միլիոն ուս ժողովուրդը, քաղաքականացեալ ազատ լինելով հանդերձ այսօր այնքան աղքատ է և սղօտ, որ համարեա կենդանիների կեանք է վարում: Աերջապէս Եւրոպայի առաջնակարգ ազատ սահմանադրական երկրներում, ժողովրդի առնուազը երկու երրորդ մասը ապրում է օրէցօր, խաղում է ապրանք ստեղծող հասարակ մեքանայի դեր. անձնական և հասարակական յարաբերութիւնները մարդու համար այդ երկրներում այնքան խիստ որոշվել են, որ ոչ մի երկրում, նոյն իսկ ամենայնտադէմ երկրների հետ համեմատած, անհատն այնքան երկիրը չէ կարող ունենալ հենց վաղն անգործ մնալ և փողոցի մէջ սովից մեռնել, որքան հենց այդ քաղաքակրթութեան մեծահոգակ որրաններում: Այլ փոքր 'իշատէ ծանօթ է եւրոպական ներկայ կեանքին՝ նա կարօտ չէ բացատրութիւնների. յամենայն դէպս յիշենք, որ Լօնդօն քաղաքը միայն ունի 100,000 փողոցային մտրացկաններ, որ բանուորների մշտական գործադուլներն անկարագրելի չարիքներ են առաջ բերում այդ միլիոնաւոր դասակարգի համար, դասակարգի, որը բացի իր ձեռքից և ոտքից չունի ուրիշ ոչ մի սեփականութիւն, որ եւրոպական բոլոր պարլամենտներում սօցիալիստ դէպուտատների թւի տարեցտարի աւելանալը բանուորական յուզումները նըշան են խիստ դժգոհութեան տիրող կարգերի դէմ, որ վերջապէս անարեխիզմի սարսափահար գործուհեութիւնը, իբրև մեծամասնութեան դրութեան վերաբերեալ անզուսպ բողոք ծնվել և զարգանում է հենց այդ երկրներում:

Անդհանրացնելով մեր ասածները եւրոպական կարգերի բացասական կողմերի մասին՝ մենք կը կամենայինք ընթերցողի հետ գալ հետևեալ եզրակացութեան. պարզ է, որ Եւրոպան իր քաղաքական կազմակերպութիւններով այսօր բարձր է ուրիշ երկրներից. միևնոյն ժամանակ ապացուցված պիտի համարել, որ այդ կազմակերպութիւններն անկարող են ապահովել ժողովրդի բարեկեցութիւնը և հետևաբար իրենց տիպով դեռ շատ և շատ ստոր պիտի համարվին:

Մեզ կարող են ասել, որ նոյն իսկ Եւրոպայում չենք գտնում այնպիսի քաղաքական ձևեր, որոնց մենք հաւանէինք, նախանձէինք. — ձիշդ է սակայն հարցը հաւանելու, չը հաւանելու մէջ չէ. հարցը միմիայն նրանումն է, որ մենք պարտաւոր ենք չը ծածկել մեր հասարակութիւնից եւրոպական քաղաքական կազմակերպութիւնների անկարողութիւնն իրենց ժողովրդի բարօրութիւնն ապահովելու, տալու նրան այն, ինչի նա այսօր ձգտում է:

Ծածկել այս ամենը ժողովրդից, երբ մենք նրան բարօրութեան անունով կոչում ենք դէպի յեղափոխութիւն՝ այդ անկողնութիւն է մի կողմից՝ և անհաշիւ կարճատեսութիւն միւս կողմից: Թող նա իմանայ այս ամենը, որպէս զի յեղափոխական մի շարժումից յետոյ, իրականացած չը տեսնելով իր իղձերը՝ յուսաբեկութեան և ըհակցիայի չը հակի: Թող նա իմանայ այդ ամենը, որպէս զի երբէք նա երես չը դարձնի երկրի յառաջագէմ ինտելիգենտ-յեղափոխականներից, որպէս զի վաղը կարճատեսութեամբ չը մերժէ այն, ինչ այսօր արեան գետեր թափելով՝ ձեռք բերած կը լինի...

Արթուր Կ. Մարտի (Վը շարունակվի)

ԱՐԱՐՈՅԻ ԿՌԻՒԸ

Անցեալ համարում մենք հաղորդեցինք, իբրև լուր Արարոյի խմբի կոտորվելու մասին: Գժադդաբար այդ լուրը մասամբ հաստատվում է: Ընդհարումը տեղի է ունենում Խնուսի և Մուշի մէջ գտնված գիւղերից մեկում: Գորա հետևանքը շատ կորստաբեր է եղել մեզ համար: Առող խմբից ազատվում է մի մշեցի երիտասարդ, որը վիրաւորված է և այժմ գտնվում է ապահով տեղում, Տաճկաց սահմանից դուրս: Ահա նրա պատմածն այդ դէպքի մասին:

«Նա Տամատեանի և Մ-ի մարդն եմ: Յունաստանից վերադառնալով, անցայ Խնուս և սպասում էի Մ-ին: Լեցի Արարոյի Խնուս գալն իր 17 ընկերներով, Լեռնի մահը-գնացի միացայ նրա հետ, յայտնելով կատարեալ պատրաստականութիւն հնազանդվիլ նրա բոլոր հրամաններին: Միևնոյն է՝ Մ-ն է, թէ Արարօն, կամ Վարդանը. ամենքն էլ գործին են ծառայում:

Արարօն Ղօզլի սարից ազատվելով՝ իջնում է համանուն գիւղը, այնտեղից անցնում Շաբատին, ուր և ինձ ընդունեց իր խմբի մէջ: Անցանք Խայեաքետփոռ, Խարաջօրան, Համզալէյի գիւղերը (իբրև թէ մահմեդականութիւն ընդունողներ են եղել այդ տեղերում), սուտ է բոլորովին), և հասանք Խօշգեղի: Այստեղ մենք մտանք 6 ընկերներով. Վարդանն էր, Արարօն, Աւօն, Մարտօն, Բուլղարն և ես: Մնացած 10-ին տուինք 10 հրացան ու ցրվեցինք ամենքին իր գիւղը: Մուլթն ընկել էր. մտանք Խօշգեղի գիւղ և անկատելի կերպով մտանք մի մարդ գիւղերն անցկացնելու: Գիւղացիք իմացան: Տանտէրը խնդրում, աղաչում էր սարսափած հեռանալ մարդից. — Տնով տեղով ինձ կը կողոցեն, կը պօռար նա: Նրան մի կերպ հանգստացրինք: Գիւղի տանուտէրը վախից ձի նստաւ և գիւղից հեռացաւ, որ եթէ մի բան պատահի, ինքն արդարանայ իր բացակայութեամբ: Նստել էինք մարագում, զէնքեր էինք սրբում և քաղցած՝ հացի վրա մտածում: Գիւղում ամեն մարդ սարսափած իր տունն էր քաշվել, դողում էին վախերիցը: Մարդի երթկիցը մի կտոր թուղթ ներս պցեցին: Վարդանը կարգաց. «Չգոյշ և արթուն կացէ՛ք, զէնքերդ պատրաստ. Աստուած գիտէ, թէ ինչ կարող է պատահիլ. վախեցած քեօսման, որ գիւղից փախաւ,

կարող է մատնել: Չորս կողմերս քիւրդեր են:՝ Քիչ անցած, մտաւ մարագը մի երիտասարդ, մեզ կերտուող բերեց հօրից գաղտնի: Արաբօն նրան պատուիրեց մի քանի ընկերներով գիւղից դուրս, շրջակայքում՝ հօկել, և հենց որ մի կասկածելի բան նշմարեն, իսկոյն մեզ իմաց տան, մինչև որ մենք մի քիչ հասնուանանք: Քիչ հանգստացանք, կես գիշերին ճանապարհ ընկանք: Պէինչ չը պատահեց: Երբ յուսացաւ, արդէն մտել էինք Գ ե ո լ Ա ո ա շ ու ռ ձ ու ռ ձ ու ռ: ձ ու ռ: աւազակներու մտել էինք աւազականոցը: Այդ ձորի երկարութեամբ շարունակեցինք ճանապարհներս: Հասանք մի մացառոտ տեղ, նստանք արեւերակի մը մօտ, հանգստացանք: Աէս օրէն անցել էր: Արաբօն վեր կացրեց մեզ շարունակելու ճանապարհներս նոյն դժով, ձորի երկարութեամբ, որ բացվում է Մշոյ դաշտի մէջ: Աւշի վրա բարկացաւ Արաբօն, երբ նա խորհուրդ տուեց սպասել մինչև մթնելը: Քիւրդերի Գեօլ Առաջ գիւղը մօտ էր, նրա միջով էր ընկնում ճանապարհը: Գէ՛՛՛, Արաբօն է, ու՛մ կըլէ: Մէ՛՛՛է՛՛ ծածկեցէք գլուխներդ, եթէ քիւրդերից այդքան կը վտանաւք,՝ բարկացաւ Արաբօն: Ճանապարհ ընկանք: Հագնւրված էինք Համիրիէի ձևով: — Հո՛ւստ կուգաք, հարցրեց մեզ մի քիւրդ կին, երբ մենք արդէն Գեօլ Առաջ գիւղով էինք անցնում: — Խո՛ւստ, պատասխանեց Արաբօն: Անցանք: Քիչ էինք հեռացել գիւղից, պատահեցինք մի հնձուր քիւրդի: Արաբօն նրա հարցին ևս բաւականութիւն տուեց, ասելով, որ Փօքքի (Սասունցի) ենք: Աւօն, որ խմբից մի քիչ յետ էր մնացել, մօտեցաւ Արաբօնին: — Այդ քիւրդը մեր հայ լինելը հասկացած է, քո պատասխանից վերջը, երբ դուք անցաք, նա քթի տակը փնթփնթաց, թէ սոքա հայեր են, ով ինչ կուգէ ասէ: — Աչինչ, թող հասկնայ, եղաւ Արաբօնի պատասխանը: Շարունակում եմ քո առաջ գնալ: Յանկարծ Աւօն ձայն է տալիս, թէ քիւրդերը հրացանները ձեռքերին դուրս են գալիս գիւղից դէպի մեր կողմը: Հագնի նա վերջացրեց իր խօսքը, երբ լսվեց հրացանի պայթում: Քիւրդերը, թեթեւ հագնված, թարմ, մեզ պէս ճանապարհից, անքուն գիշերներից չը յոգնած, արագութեամբ մօտենում էին: Լսվեց երկրորդ գնդակի շվիւցը: Այս անգամ Արաբօն պատասխանեց նոյն կերպով: Քիւրդերն արձակելով գալիս էին. մենք պատասխանում էինք և շարունակում ճանապարհներս: Քիւրդերը քանի գնում շատանում էին ու մօտենում: Հեռուից երևում էր, թէ գիւղում ինչ իրարանցում կար. բոլորը դէպի մեզ են վազում: — Տղէք, դէպի սարը, կանչեց Արաբօն: Ճանապարհներս փոխեցինք. բարձրանում էինք մացառների միջով: Հրացանաձգութիւնը տաքանում է: Մենք բարձրանում ենք սարի լանջով, իրարուց բաւական հեռու: Քիւրդերն աչքերիս չեն երևում: Հրացանի ծուխը բռնել է ձորը. մենք կրակում ենք դէպի այն կողմը, որտեղից ծուխ է երևում: Քիւրդերի մի մասը ակներև է, բարձրացել է ձորի մեր հակառակ, հանդիպակ լանջ: Ծուխեր են երևում մեզ հաւասար բարձրութեան վրա, ձորի ստորոտից: Հրացանների որոտը միախառնվում է արձագանգի հետ: — Ոտքիցս վիբաւորվեցի, տղէք, կանչեց յանկարծ ետեւից Աւօն և կանգ

առաւ: — Հրացանդ շարունակիր նստած գցել, եղաւ Արաբօնի պատասխանը, եթէ չես կարող քայլել, կամ քայլիր առաջ, քանի որ դեռ վերջը տաք է: Աւօն յետ մնաց: Յանկարծ ծխի քուլաներ երևացին և հրացանների պայթոց լսվեց մեր գլխի վրայից. մեզ շրջապատել էին անիրաւները: Գնտակները կարկտի պէս տեղում էին չորս կողմից, ձորը կրակի մէջ էր: Յնցվեցի յանկարծ. ձեռքս չուր պէս կախ ընկաւ, երկրորդ հրացանս ընկաւ դեպիս (ես երկու հրացան էի տանում). վիբաւորված էի ձախ թեկիցս: Շարունակեցի աւելի արագ բարձրանալ: Արդանն ու Արաբօն ցատկում էին մացառից մացառ, քարից քար, բարձրանալով սարն ի վեր: Ես հրացանս ու ձախ թեւս աղովս բռնած, հեռուում էի նրանց, երբ գնտակի տարափից, որ բռնկեցրեց ամբողջ ձորը, ընկան Մարտօն, Բուլղաքն ու Աւօն, որ կազալով վազում էր յետեւից: Ես էլ ընկայ, բայց յօգնածութիւնից և արիւն գնալուց: Գլխիս վրայից անցնում էին իրար յետեւից ջուխտ ջուխտ գնտակներ. Գնտակներ, գնտակներ... դատարկ մի գնաք, սրտեր պատռեցէք... մրմնջում էի ես: Եթէ հնարաւոր լիներ, ես կըցանկանայի, որ մի վարկեան կանգ առնեն այդ ջ ու ի ս ա ջ ու ի ս ա գնտակները, մօտենան ինձ, որ իրանց համարում ու ձեռքովս աւելի ուժեղ հրեմ, որ արագանան, քիւրդեր տապալեն: Այդ ջուխտ գնտակներն Արաբօնի ու Արդանի գնտակներն էին, ես այդ ակներև զգում էի. շատ մօտից էր դրանց և ձայնը և ուղղութիւնը...

Արուստն ինձ համար աներկբայելի էր: Պայուսակս քանդեցի, մէջը թղթեր, շուշաներով դեղեր կար՝ մացառների մէջ պահեցի, որ անիրաւներն ինձ սպանելիս պայուսակիս չը տիրանան: Մի ձեռքով մի կերպ դուրս շարտեցի հրացանի միջի գատարկ փամփուշտը, նոյնպէս մի ձեռքով մի լիքը փամփուշտ դրի մէջը, հրացանի փողը բարձրացրի, մացառների ճիւղքերին դրի և կիսապոռկած սպասում եմ, թէ երբ պիտի գան քիւրդերը, և թէ ո՞վ պիտի լինի ինձ գիակի տեղ ընդունող քիւրդը... Գուցէ մի գաղան, էլ աղասի, մի բէյ, մխիթարվում էի ես:

Գլխիս վերեւից սլանում են շվշվալով իմ բարեկամ գնտակները: Նոյնպէս անբաժան, մէկը միւսի ետեւից զոյգ են սիրելի գնտակները, կենդանի են նոքա, կենդանի են Արաբօն ու Արդանը: Արքան շարունակեց այդ չը դիտեմ: Յանկարծ լուեց ամեն ինչ: Մուծն է... Բարձրանում եմ տեղիցս, վեր եմ առնում պայուսակս, թաշում եմ ուսիս, հրացանս էլ ուսիս գցում. ձախ ձեռքս բռնած՝ չորս կողմս եմ նայում, ախանջ դնում: Գերեզմանային լուծիւն է տիրում: Առաջ եմ գնում դէպի վեր, տրեխներս կանաչից հարթված՝ սլացնում են ինձ բարձրացած մի քայլի փոխարէն. 10 քայլ ներքև. նորից բարձրանում եմ, նորից ցած գլորվում. անօգուտ է... Գարձում եմ երեսու դէպի ձորը, իջնում եմ զգուշութեամբ: Չայնեք եմ լսում, սիրտս տրոփում է, կզկթում եմ: Ոտքի ձայներն իջնում են ձորի լանջից ցածր: Այ՛, վայ... քիւրդ կանանց լացի ձայն էր այդ տեսնես, ու՛մ են կորցրել, ու՛մ են ողբում, մտա

ծում էի ես և ուրախանում: Անցնում են, հեռանում: Հասնում եմ վերջապէս ձորի ստորոտը: Աղբերի ձայներ եմ լսում: Լուս գնում են: Ռ՞վքեր են, Տէր Աստուած, Արարօն, Վարդանը չըլինե՞ն... Մերոս թիթըրիում է ուրախութիւնից, քիչ է մնում պատառվի... "Բքել, բքել" լավեցին յանկարծ զդուբլի ձայնն, գարշելի քիւրդական կոկորդային հնչելով: Անցան մտիցս. հ-ծ ձիււորներ էին, որ շտապով գնում էին ձորով Մշու ուղղութեամբ: Կնում էին Մուշ եղելութեան մասին կառավարութեան յայտնելու, ինչպէս տեղեկացայ վերջը, երբ առաւօտեան լուսադէմին զգուշութեամբ մտայ "Փիլ" (Տայ և քիւրդ) գիւղը և այնտեղից մտիկ գիւղը, բարեկամս տունը: Նոքա զարմացան, ուրախացան, տեսնելով ինձ և սարսափեցին վրայիս արիւնից: Այստեղ կազդուրվեցի կերակրով և քնով: Մնալով բարեկամիս տանը մի քանի օր, փորձեցի անցնել Սասուն, բայց անհնարին եղաւ. սասունցոց և քրդերի մէջ մեծ կռիւ էր սկսվել. ճանապարհները, կիրճերը բռնված էին քիւրդերով: Ատանդը սաստիկ էր. ստիպվեցայ կրկին վերագառնալ. վերջս հոտել էր:

Խնուս վերագառնալիս՝ ճանապարհին լսեցի զունազան տեղեր, թէ Մշու գիւղերից մէկում 4-5 դիակ են դարսել և գնացող եկողին ցոյց են տալիս: Նրանցից երեքին ճանաչել են. դոքա Աւօյի, Մրտոյի և Բուլղարի գիւղներն են եղել... Մնացած երկուսին, իսկ ոմանց ասելով՝ մէկին, ոչ ոք չի ճանաչել: Հատերը ասում են, որ Արարօն դեռ ողջ է և ման է գալիս դաշտում Տամատեանին ազատելու..."

ՏԱՐՈՆՈՅ ԶԳՆԱԺԱՄԸ

ԵՒ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ԻՍՍՍՈՒՆ

Մշոյ երկիրը յեղափոխական ճգնաժամի մէջ է, Սասունն ապստամբական վիճակի, որ ահա գրեթէ մի տարի կը տևէ. արիւնհեղութիւնք սովորութիւն դարձած են և խապառ անկարելի է այլ ևս ընդհարմանց առաջն առնուլ և խաղաղութիւնը վերահաստատել: Նոյնն է նաև ի Մուշ և ի Դաշն: Ազգելով որոշ գաղափար մը տալ Մշոյ և Սասնոյ ընդհանուր վիճակի վրայ, այնպիսի խառնաշփոթ տեսարան մը նկարագրելու ստիպված եմք, որ մենք արդարև կըշփոթիմք, թէ որ կողմէն պէտք է սկըսեմք և ուր պէտք է վերջացնեմք մեր նկարագրութիւնք, թէ հազար ու մէկ կնճռոտ անցքերէն և պարագաներէն որոնք յիշատակենք և որոնք զանց առնեմք, զի ամբողջ վիճակն ստուերագրել մեզ միանգամայն անկարելի կերևայ: Զիարդ և իցէ պարտինք կարևորագոյն դէպքերը նկարագրել սկսելով Մուշէն և Դաշտէն՝ բարձրանալով ի Սասուն:

Քրդերի հարստահարութիւնք. Սուլթանի կառավարութիւնը քիւրդ Աշիրեթներուն Համիտի հեծելազօր գրեց ոչ թէ հայոց և տեղական բնակիչներու շնչումներն ու կեղեքումները վերջացնելու նպատակաւ, այլ հայ տարրը ոչնչացնելու համար: Քիւրդերն երբ Համիտի անուն ստացան, իրենց վայրենութիւններն անարգել սկսան յառաջ տանել: Մշոյ դաշտին արևմտեան մասին մէջ Մէհմէտ-Ալի անուն աւազակապետն, երբ Հայ-

կերտ գիւղի Արթօ անուն անձէն խուրձ մը խոտ կուզէ և սա չի տար, երկրորդ գիւղեր ծառաներով ՚ի միասին յարձակվելով յիշելոյն տան վրայ, դուռը կը կոտրէ. ընտանեաց մէջ մեծ ժխոր կը փրթի. Արդոյի տղան կապելով գետին կը ձգեն և կը սկսեն ծեծել: Երբ գիւղացիք օգնութեան կը հասնին, անոնցմէ մի քանիսն ևս վերադրելով՝ յետ կը դարձնեն: Այս աւազակապետն առհասարակ փորձանք է դառել զիւղացիներու գլխին. մէկ տեղ ցորեն կը պահանջէ միւս տեղ՝ հաց, ոչխար և այլն, չունեցողներու տներ կը խուզարկէ, ոմանց մինչ մահ կը գանակոծէ... Միւս կողմէ Չաչան կոչեայ ցեղն ալ ամեն տեսակ աւազակութիւնք և թալանք, քնութիւնք գործ կը դնէ: Այս ամեն չարեաց համար երբ կառավարութեան կը դիմեն, հարիւրապետ Հաջի-Փէյլին, որ իւր վայրենութեամբ և անգթութեամբ անուանի է, կը պատասխանէ մեր թագաւորը Համիտի յի հեծելազօրքն ձեր ամբողջ ազգին հետ չի փոխեր. ինչո՞ւ ուրեմն ՚ի զուր կը բողբէք:

Չարքա կալու թիւնք և ճնշումը. Գարնան հետ վերստին ողբունցին զմեզ խստութիւնք և բռնութիւնք: Դաշտի արևելեան և հիւսիսային կողմերն ալ հանգիստ լինելէ հետի են: Կառավարութեան գաղտնի թեղաբուրութեամբ այդ կողմերը քրդաց աւազակախումբ մը կազմրված է. սոքա շատ գեղեր և մարդիկ կը թալանեն: Երբ կառավարութեան կը դիմեն, իրենց կը պատասխանեն. "Հայոց իշխաններն են": Այսպէս Բերդակ գիւղի 6 ջրաղացները կը կողոպտեն, թէ ցորենը, թէ ջրաղացի գործիքները կը տանին: Սուլթանի կառավարութիւնը կատաղաբար այս և այն կողմ կը վազէ և հանդիպածին՝ արդար թէ մեղաւոր, կը ձերբակալէ: Առուառինջ, Բերդակ, Ասաղ և Կերդեվանք գիւղերէն 12 անձ ձերբակալելով՝ բանտի մութ և խոնաւ խորշերու մէջ կը տառապին, նօթի ու ծարաւ, առանց հարցաքննութեան. յանցանքներն ի՞նչ է, յայտնի չէ: Բերդակ գիւղի մէջ տուրք ժողովելու պատրուակաւ, չարաչար կը տանջեն մարդկանց: Աթոռի վրա կայնեցնելով՝ ամրապինդ կը կապեն սեան, ապա աթոռը կը վերցնեն, այսպէս կապված մարդը ժամերով կախված կը մնայ. երբեմն ալ կը ծեծեն: Այսպէս կը մեռնեն Մանուկ և Աիրախո: Հաւատիկ մի քանի անձինք ծառերէ դիտվայր կը կախեն և երբ արիւն կը սկսի բերաններէն հեղելի պէս վազել, ապա կիջցնեն. աղբիկ մը առեանգելու նպատակաւ տասնեակ գազան ետևէն կիյնան. հայ աղբիկը լաւ կը համարի մեռնել, քան թէ անպատվիլ. բաւական տեղ փախչելէ վերջ, կը տեսնէ, թէ անհնարին է իր ազատութիւնն, զինք գահավիժելով ապառաժէ մը, կը մեռնի: Գրածս վիպասանութիւն չը կարծեմք. այս կրակ ու բոցի մէջ վիպասանութեամբ պարապելու ժամանակ չունենք:

Մշոյ քաղաքի մէջ կառավարութիւնը Չալալյեան Սեդրակ և Պօղոս մատնաց ամսաթօշակ կապելով՝ երկու տարի է ՚ի վեր հարիւրաւորներուն ձերբակալման յաջողած է: Կառավարութեան պաշտօնեաներ, երբ մէկէ մը պահանջը կ'ընեն, և նա չի տար, երկրորդ օրը անշուշտ կը ձերբակալվի: Այսպէս ձերբակալված են Կտեան Սարգիս՝ հարուստ ընտանեաց զաւակն, Հայոց Միացեալ Ընկերութեան փոխ-տեսուչ Տիգրան Ար-

Ժպտեան և ուրիշ վեց անձինք ալ իբր թէ սոքա յիշեալ մասնչաց վրա ընկող պարպելով՝ սպանութեան փորձ ըրած են և չեն յաջողած: Ուշիդ էֆ. անուն հարիւրապետն հարկապահանջութեան մը խնդրոյ համար, Մշոյ հինգ թաղերու մուկթարները ՚ի մի հաւաքելէ վերջ, երբ կը սկսի անասելի լուտանքներ և հայհոյութիւններ տեղացիներ անոնց վրա, օրէնք, ազդուութիւն, պատիւ, ընտանիք . . . , հայերէն մինը կատարած բոլոր հայհոյութիւնք իրեն կը դարձնէ և վրան կոյարձակի ծեծելու. ուրիշ հայ մ'ալ դրսէն հասնելով՝ կը հետևի առաջինի օրինակին և լաւ մը ծեծ կը քաշեն հարիւրապետին:

Մ Ա Ս Ո Ւ Ն ապստամբական վիճակի մէջ: Սուլթանի կառավարութեան խժոճութիւնքն ու բռնուած ընթացքն մղեցին հայ ժողովուրդը դէպ յեղափոխական կրակն ու հրդեհէն: Երբ Տամատեան ձերբակալվեցաւ, երեք օր չանցած՝ Մշոյ յիսնապետ Իսկէդէր աղան 15-20- ոստիկաններով Սասնոյ կից Շէնք գիւղի վրա յարձակում գործեց՝ գիւղի զինաւորները ձերբակալելու նպատակաւ, քանզի նոյն յեղափոխականը Շէնք գիւղի քովերը ձերբակալված է՝ պատճառելով: Նախ հովիւներուն կը հանդիպին, կը սկսեն հրացան արձակել անոնց վրա՝ սոքա փակեցելով՝ գիւղը հաւար կը ձգեն: Գիւղի ուես Գրիգոր անցած գիւղացոց գլուխ առնենք կեցնէ, կը սկսի կռիւր. ոստիկանք մի դիակ թողնելով կը փախչեն:

Սասնու գիւղը քարտ լինելով՝ հող չունեն գիւղացիք. ընտանեաց օրապահակն հազիւ կրնային հայթայթել ամեն տարի Տիգրանակերտի և Մշոյ դաշտերը կարաւաններով երթալով, բայց կառավարութեան դրոմամբ քիւրդ աշիրէթներէն ճամբաները գոցած տեսնելով, այսօր լոկ բանջարեղէններով կապրին: Եթէ Տիգրանակերտի դաշտն երթան, Բագրանցի և Խիզանցի աշիրթներէն կը կողոպտվին, կը սպանվին. եթէ Մշոյ դաշտն երթան, տաճիկ ժողովուրդ և կառավարութիւնը կը ձերբակալեն, կը կողոպտեն, կը ծեծեն, պատճառ՝ իբր թէ յեղափոխականաց ապստամբան եղած են:

Կառավարութեան ամենամեծ աշխատանքն եղաւ նախ Սասուն և Գաւառ աշերել. այս նպատակաւ Ձիւնաց Շէյխ Մէհմէդին և մօլլա Ամարին հարիւրաւոր նամակներ, յատուկ տաճիկ պաշտօնեաներ զրկեց իրեն կողմ քաշելու և յաջողեց: Այդ կրօնամոլ Շէյխերն ալ ամբողջ աշիրէթներն համոզեցին, ըսելով թէ՛ քրիստոնէի կին և աղջիկ առեւանդել արդարութիւն է, զայն կողոպտել Աստուածային գործ մը կատարել է, զայն սպանելով հիւրի պիտի առնէք. Աստուծոյ ձէննաթիւն մէջ: Այսպիսով աշիրէթներն գրգռելով՝ կառավարկեն Սասնոյ վրա քայլել: Սասունը ոտնակոխ ընել, քանզի Սասուն մտադիր է կառավարութեան դէմ ապստամբել: Հրաման եկած է մեզ կառավարութենէն հնազանդութեան բերել . . . Այս յախտուն բազմութիւն կերպէն ՚ի միասին Շէյխի և Մեծ-Մարգարէյի անուան վրա ետ չը դառնալ, մինչև Տալլօրիկի հիմքը չը քակեն:

Յունիսի 14-ին Ձեխանցի, Ըխնդարանցի, Ռաշքօնթցի, Գատըքանցի, Խիզանցի և Բագրանցի աշիրէթներն

սկսան քայլել դէպի Տալլօրիկ: Երբ այդ ձայնը հրատարակվեցաւ, Գեղիէկուզան և Շէնք գիւղերու զինաւորներն երիտասարդները հաւաքելով օգնութեան կը հասնին ՚ի Տալլօրիկ: Երկրորդ օր, Յունիս 15-ին, հայոց և քրդաց մէջ ընդհարում եղաւ. թէև քրդեր շատ ու շատ էին հայերէն, բայց Սասունցիք քարանց ծերպերու մէջ մտնելով՝ կը սկսեն կռիւր: Քիւրդեր երբ կը տեսնեն հայոց աներկիւղ յարձակումն, ետ կը փախչին: Ճանապարհին կը պատահին Տիգրանակերտ դաշտէն եկած զօրքին, որ իրենց օգնութեան կը դար հարիւրապետ Իօմեր ազայի առաջնորդութեամբ, և ետ կը դառնան: Հայոց թիւ հազիւ հասնելը 200-ի, որը ձանձրացած լինելով նեղ ու թշուառ կեանքէն, ընտրած էին մահը՝ ըսելով. "որմը անպատճառ պիտի մեռնինք, թող՝ այսօր ըլլայ մեր մահուան օրը. թող մենք մեռնինք, դոնէ մեր սերունդ ապրի մեր արիւնով ձեռք բերած ազատութիւնով:"

Յունիսի 16-ին երեք միացեալ գիւղերու երիտասարդները Տալլօրիկի Մերզեր կողմած բլրակի գլուխն երեք մաս բաժանված արշալոյսին կը սպասէին կռուի ժամուն: Կանայք կը խրախուսէն ըսելով. "քաջ եղէք, պատու մեռէք, մեր Մարաբէն ձեզ օգնական:" Աերջապէս Յունիսի 17-ին թան ու թանահար նախաճաշիկ ընելէն վերջ, ժամը երեքին բացվեցաւ կռիւր: Քաջ Սասունցիք իրարու ձայն և խրախոյս տալով գետակները թշնամու վրա կը թափեն: Քիւրդք իրարու վրա կը գրովին, բայց չեն նահանջել, այլ Մօլլա Օմարի առաջնորդութեամբ հայերին չորս կողմէն կը պաշարեն, ուստի հայերը յետ կը նահանջեն Տալլօրիկի ամուր ապառաժներու մէջ և կը սկսեն աւելի սաստիկ կռիւ. Սասունի կանայք ալ կողմէն իրենց էրկիններին: Այն գիւղեր, որ քիւրդեր տիրել էին հայոց յետ նահանջման ժամանակ Շէյխի և կառավարութեան պատուիրանաց համեմատ, տուներ կայրեն, կանայք և աղջկունք ապառաժներէն վար կը ձգեն, մանր տղաք կը լուրատելով ջուրերու մէջ կը թափեն . . .

Աերջապէս կը հասնի գիւղերը, քիւրդեր կը նահանջին, պատահած ոչխար, տաւար, ջորի, զանազան իրեղէններ հեռներն առնելով: Քրդերէն սպանված է 50-էն աւելի. հայերի թիւն ալ կը հասնի 50-ի. ատոնցմէ զատ շատ մը կին ու աղջիկ ապառաժներէն վայր գրորվելով կը մեռնեն, և երեսնանք ջուր կը թափվին: Հայոց զինաւորներէն կը սպանվին Մկրտիչ Յովհաննիսեան Ալիէկուզանցի, Տալլօրիկցի Քլոյեանց Մկրտեան Խաչօն, Տերտերեան Պողոս անուն երիտասարդները: Քլոյեանց Մկրտէն կուէն օր մը առաջ կը պոսար. "մէ հատիկ որդի ունեմ և զայն ազգին զոհ կ'ոտամ": Ալիէկուզանցի Մկրտիչն կասէր. "Ռիսաւած եմ ազգին և այսօր կը կատարեմ իմ պաշտը:"

Այս մեծ կռիւ հայերուն մեծ ոգուերութիւն պատճառած է, իսկ կառավարութեան կատաղութիւն: Նա սկսեց զօրք հասցնել Սասնոյ շրջակայքը: Մշոյ ժողովոյ անդամ Դալիպ էֆ. և հարիւրապետ Հաճի էֆ., որոնք յայտնի են իրենց խժոճութեամբ և հարստահարութեամբ, 30 ոստիկանով կերթան Ալիէկուզան գիւղի ուես Պետոյի տուն: Պետօն և իր եղբօր տղայ Աւօն ընկերաց պաշտպանութեամբ կը փախչին և կը պահպանեն. Ռստիկաններ կը սկսեն կողոպտել-իւղ պանիր, ոչխար, տաւար, հաց և այլն: Գիւ-

ղացիք գլխաւորներու և զօրքի վայրենութիւնները տեսնելով, սարսափահար, մերկ ու բոբիկ լեռնէ լեռ կը փախչեն: Երկու օր վերջ հասան 200 զօրք: Մշոյ կողմէն ալ 300 հոգի հասան, իսկ 400-էն աւել կենձի կողմէն: Այժմ հալվորիկի 7 գիւղերը և նրա շրջակայքը, գտնված Շէնքը, Սեմալ, Ալեանցիկ, Կիւլիկեղուզան, Աղբիկ, Խաան, Եղկարտ գիւղերը պաշարման վիճակի մէջ են: Սասունցիք փախստական, թշնամիներէն պաշարված, քարանց ծեր պերէն հաց, հաց կը պոռան . . .

Քաղէշի կուսակաւ ալ 160 ձիաւորով Գաւառի Սեմալ գիւղի մէջ նստած մէկ կողմէ կանոնաւոր զօրք կաւելացնէ: Կատըքանցի աշիրէթը կանչելով՝ Շէնք գիւղի մէջ լեցուցած է: Քիրդերը վալիի առջև հայ գիւղերու մէջ վայրենութիւններ կը ընեն՝ պար, խաղ, ուրախութիւն ընելով:

Տարոնոյ ամեն հայ գիւղերու մէջ քրդական բանակներ լեցուցած, բացարձակ ճնշման հրաման տուած է: Մուշ քաղաքի մթերանոցի գէնքերը տաճիկ ժողովրդին ցրված է: Քաղէշի վալին, որ Սեմալ գիւղի մէջ նստած է, իրմէն մի քանի քայլ հեռու Շէնք գիւղէն, Պատըքանցի հոգաւոր աւազակ Մարօն ցերեկով 9 տաւար կը տանի և Յակոբ Տէր-Առաքելեան անուն երիտասարդն ալ թրով կը կտրատի. նոյնպէս Ալեանցիք կոչված թաղի վրա յարձակվելով՝ Մարտիրոս Հայտեան կը զարնեն և քանի մ'ալ տուն կը կողոպտեն: Խալբայ ձորի երկայնութեամբ, Կալիեմուր հայաբնակ գիւղի վրա յարձակվելով, Սահակեան Թաթօ և Խզօ հայերուն երկու եզ կը տանին, և երբ սրանք ուրիշներու օգնութեամբ կը ջանան ետ առնել, Մանուկ հայն ալ վիրաւորելով, կերթան: Կը կողոպտեն Կոթէյի տունն ալ: Երբ այս ամեն չարեաց վրա վալիին կը բողոքեն, կը պատասխանէ թէ դեռ այսչափը ձեզ համար քիչ է: Այժմ Տարոնոյ որ հայն է, որ արտասուք չը թափէր, որ մայրն է, որ իր որդին չիլար, որ կոյսն է, որ իր կորցրած կուսութիւն չաւաղէր . . . Կառավարութեան, վալիի և Մուստաֆա փաշայի անտանելի բարբարոս վայրենութիւններն են պատճառ Սասունի, Տարօնի այսօրուայ կուսին, ապրտամբութեան . . .

Գ Ր Դ Ա Յ Ա Ր Ա Ր Ք Ե Ն Ի Դ Ա Շ Տ

Սասուն այսպիսի դրութեան մէջ կը տատանուէր, երբ միւս կողմից Համիդիէյի հեծեալ զօրքը, օրինակ վերցնելով Աշիրէթներից, կը յարձակուի դաշտի գիւղերի վրայ կողոպտելով և կրակի մատնելով ամեն ինչ: Խեղճ հայ գիւղացին չբիտէր ինչ անել. գլխիկոր, ձեռները ծոցը դրած իր սյրուող աշխատանքի առաջ կանգնած՝ աղիողորմ կերպով կողբար:

Տարողով գիւղի քովը մի քիւրդ կին, տեսնելով մի քանի հասարակ ձանապարհորդներ, կը վազէ գիւղն ըսելով. "Ռուսիոյ մարդ մը տեսայ": Իսկոյն քրդերն ահագին բազմութեամբ կը պաշարեն գիւղը՝ չնայելով որ զանոնք կը ձանաչեն և քովերն ալ բան մը չեն գտնիր: այնուամենայնիւ կը յարձակին հայերու վրայ ու քանի մը հայ վիրաւորելով, գիւղն աւարի առնելով կը դառնան: Հայերը կը դանդատին հարիւրապետ Իսկէնդէրին, բայց նոցա խընդերքն ապարդիւն կանցնի:

Համիդիէյի հեծեալ զօրքի հարիւրապետ Իպօի աւազա-

կային խումբը, օր ցերեկով յարձակուելով Պագլու գիւղի վրայ, 21 գուսն կով ու եզ կը տանի: Երբ կը դիմեն հաջի Ֆէյին կըսէ. այդ քիւրդերը զսպել մեր կարողութենէ վեր է:

Մոյն խումբը յարձակուելով կրկին Հայկերա ու Գոմս գիւղերի և խումբ մը պանդխտութենէ դարձող խեղճ հայերու վրայ՝ գիւղացիներու ոչխարներն ամբողջովին կը տանին, իսկ դարձող պանդխտ մշակներէն երկու ձի, ջրոր մը և 80 ոսկիէ աւելի ստակ կը խլեն:

Դաշտի հարաւարեմտեան լեռանց մտորոտներ գանդուղ գիւղեր ո՞րը քիւրդերու յարձակումներէ, ո՞րն ալ կառավարութեան ոստիկաններու աւարառութենէ քար ու քանդ եղան: Մշոյ ոստիկանութեան հարիւրապետ Իսկէնդէրը 20 ոստիկաններով այս գիւղերը կը շրջի: Հայհայանք թափելով գիւղացոց վրայ, գիւղէն դուրս կը բռէ հարկ ձարելու համար, իսկ ինքը ոստիկաններու հետ կերթան նոցա կանանց քով ամուսիններուն փոխարինելու: Խեղճ հայ կինն անպատուած, արցունք աչքերուն, հեկեկալով, քրդի բազկաց մէջ կանիծ է իր զիճակը:

Ղաղաղած գիւղէն տարիէ մի վեր 2 փախստականի պատճառով, գիւղի գլխաւորը՝ Յովհաննէս, Առաքել, Գեորգ և Արթին, ձերբակալելով, Մշոյ բանդը կը շրջեն, յետոյ փախստականներու եղբայրները կը պահանջեն, բայց նոքա կը փախչին, որի պատճառաւ և կը սկսեն ամեն պատահողի ձերբակալել: Այս ձերբակալածներէն Խաչիկ ու Կարապետ երիտասարդներն արցանով ակունքները կը քաշեն և պիքան կը տանջեն, որ կիպամահ վայր կը նկնին:

Առաքելը Մուշ բանդարկիչէ վերջ, Մէհմետ անուն քիւրդը մարդ շրջելով անոր կնոջ քով, կը խոստանայ ամուսնուն բաց թողնել, կթէ թոյլ կը տայ միայն առեւանգել զինքը: Առաքելի կինը հայհայելով դուրս կանէ եկած մարդուն և չնդուներ նորա առաջարկը:

Տարողով գիւղէն ձերբակալած են Դաւօ, Սահակ և Արթէ անուն երիտասարդները, Սուլթանէն պատուանշան մը կորզելու մտադրութեամբ:

Լուր կը պտըտի թէ կաշառք կուգին, որ Գզը - Աղաճ գիւղի ձերբակալք արձակեն:

Չայս ձերբակալելք ու փախստականք մատնած են Գոմսը գիւղի Տէր-Մարգիս և Ս. Յովհաննէս վանուց վանահայր Մկրտիչ վարդապետ Գասպարեան, որք այժմ սիրելի են յաշս կառավարութեան:

Կախարդէրի խումբը, որ վերջերս եկած է իբր թէ Հայերուն պահպանելու, Խէյպան գիւղացի Առաքել Տէր Աւետիսեանը կը ձերբակալէ Մուշի մէջ բանտարկուած Տէր Ներսէս Խաղախանեանի անունը տալու համար:

Փողաքիով գիւղի մէջ Մուրադ Հագրոյեան անուն երիտասարդի մը ծեծելով խոտի կուղարկեն, երբ նա կերթայ քանի մը քայլ մ'արթինի հրացանով գետին կը փռեն՝ արագ չգնալուն պատճառով:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Օ Լ Մ Ի Յ

Գաւառներու մէջ թիւրքերու բարբարոսական վարմունքը հայ բանտարկեալներու դէմ հանրածանօթ է: Պակաս չէ և Պոլսում: Նոյեմբերի վերջերին հետեւեալն է տեղի ունեցած տեղոյս բանտերէն մեկու մէջ հայ բան-

տարկեալներու հետ, որ յայտնվեց, չընայած կառավարութեան ձեռք առած խիստ դաշտնապահութեան այդ մասին: Հայ բանտարկեալներու հետ ունեցած այդ խրժարժական վարմունք ամենուրեք յուրումը զայլը թէ և զըզւանք առաջ բերան դէպի կառավարութիւնը և մեծ կարեկցութիւն դէպի հայ բանտարկեալները:

Ահա դէպքը. — Այս-Սօֆիի քովի բանտի մէջ կը գտնուէին մօտ 500 հայ բանտարկեալներ (Պօլսի բանտարկեալներին 100-էն 95-ը հայեր են): Յիշեալ բանտի հայերը լուր առնելով, որ Պօ սի մէջ քօլերան կը ծարակի և բազմաթիւ զոհեր կը տանի, կը սարսափեն: Իրենց ահագին թիւը տուեկնի պէս իրար վրա դիզված է. բանտի աղտոյտ թիւնը, ապականված օդը, վատթար սնունդը, մարմնի անմաքրութիւնը, լաթեծու աղտոյտութիւնը, այս ամենը վարկեան մը առջևնին պատկերելով, մահերն կը տեսնեն և կը խորհեն կերպով մը գարմանել իրենց թշուառ կեանքը: Արտոհանքի հիմունքով մը ընել կառավարութեան և աղերսել կամ իրենց ուղարկել աքսորավայրերը համաձայն տրված վճիռներուն և կամ իրենց վիճակը բարւոքեն: Երկու խնդիրներն ալ անլսելի կը մնան: Ասոնք մեծաւ մասամբ գատապարտված են որը բերդակալութեան, որը բանտարկութեան, որը աքսորի բայց ցարդ կը պահուէին Պօլսի բանտերի մէջ: Ամենուրեք բանտերը լեցուն են, մինչև իսկ վերջերս նոր բանտեր կառուցանելու հրամաններ եղաւ. քանի մը տուններ բանտի փոխարկված են: Երբ ժամը կը յուսահատուցանէ բանտարկեալները: Ասոնք յուսահատական ցոյց մը կընեն և 2 օր կը մերժեն իրենց տրված ցամաք հաց ու ջուրը և կը պահանջեն, որ իրենց խնդիրները լսվեն և գործադրվին: Հակառակ պարագային նախապատիւ կը համարեն անթուփանէն մեռնելը քան թէ քօլերայէն: Ամեն տեսակ սպառնալիք, հայհոյանք ու անարգանք անօգուտ կանցնին: Կառավարութիւնը եղելութիւնը կիմանայ, եղբայր վերջին դէպքերէն կատաղած, խելակորոյս հրաման կարձակէ ջարդ մը, ծեծ մը քաշել բանտարկեալներուն: Բանտապետը զայտիաներու հետ զինված խարանդաններով, մահակներով և հրացաններով ներս կը մտնի բանտը և վերջին անգամ կը հրամայէ խոնարհվել և հաց ու ջուր ընդունել: Բանտարկեալները նորէն կը մերժեն և կը պնդեն, որ իրենց պահանջները կատարեն: Բանտապետը կրակ կը կտրի բարկութենէն և կը հրամայէ զայտիաներուն սկսել ջարդը: Այն առէն կը բացվի սոսկալի, քստմունքի տեսարան մը, որ լըսողի վրա անգամ սարսափ կազդէ: Այդ միջոցին բանտը կատարեալ դժոխքի փոխված էր. զայտիաները սոսկալի ջարդ մը կը սկսեն: Բանտարկեալներու վայնասունը, գոռոմ-գոռոմը երկինք կը հասնի. բանտապետը ոգևորված այդ արտակարգ տեսարանէն և աղիողով ձայներէն, որոնք երաժշտութենէն աւելի քաղցր կուգային բանտապետին, կանգնած տեղէն կորոտայ եղբւր. վնւն, վնւն... Ջարդը կը տևէ այնքան, մինչև զայտիաներ կը յոգնեն և բանտարկեալները կը մարեն, կը լսեն... Շատերը անշունցած են. բանտարկեալներու վրա ողջ տեղ չէ մնացած. մի քանիսը հիւանդանոց փոխադրած են. գուցէ և մեռած են յայտնի չէ:

Եւ այս խժողութեանը տեղի կունենան Սուլթանի

մայրաքաղաքի մէջ, դեսպաններու աչքի առջև, Եւրոպայի թի տակ...

— Մի քանի ժամանակ սրանից առաջ թիւրքերը ազգազրբեր փակցուցած էին Սուլթանի դէմ: Արդի կառավարութեան ու Սուլթանի դէմ են այժմ թէ ազատամիտ և թէ պահպանողական կուսակցութիւնները: Արկասկածվին որպէս հեղինակ ազգերու սօփտաները: Արկած թէ բաւական ձերբակալութիւններ, աքսորներ և մահեր եղած են, բայց ամենախիստ լուրջին և գաղանապահութիւն գործ կը գրվի:

— Գաւառները կատարեալ սով է, բայց կառավարութիւնը կը ծածկէ և արմատիքի սղութեան կը պատրուակէ: Պատրիարքարան բազմաթիւ աղերսագրեր ստացված են անաշնորդներէն և ժողովներէն, որոնցով փութան օգնութիւն կը կանչեն: Կառավարութիւնը, որ անշունցութեն փոխադրած է, մահակներուն կը բաժնէ խտրութիւն կընէ: Պատրիարքարանը անցեալները թող զիմուծ մը կընէ, բայց անօգուտ. այս դէպքերին շունը նշանակութիւն, պատիւ ունէ, Աջոյեան ոչ:

Յ. Իւսի-Յիւ
Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

Կ Ա Ղ Չ Վ Ա Ն. — Ասանազալիում պահպան կողակների եւ մի խումբ քիւրդերի մէջ կոխ է պատահել, որին առիթ են տուել քիւրդերն առաջին անգամ հրայան ձգելով: Գրեւորից 3 հողի սպանված են, որոնց պիտի բերել են Կաղզլան. սրանցից մէկը տաճկական կանոնադր գիւտոր է: Ռուսաց կառավարութիւնը պահանջաւոր բազմաթիւն է պահանջել Տաճիկ կառավարութիւնից, թէ ձեր գիւտոր քիւրդ առաջակների մէջ ինչ է շինուած, որին պատասխանէ ստացել, թէ երկու որսի է եղել հետները...

Ասանազալիի ռուսաց գուշոյը խիստ գրգռված է քիւրդերի դէմ, որոնք նոյն օրը նորից մի կողակ են սպանել:

Ա. Ա. ՇԿԵՐՏ. — Սովն աւելի սուր կերպարանք է ստանում, մանաւանդ Դարաքիլիսայի գայմազամութեան մէջ, ինքը գիւղացին գիւտում է դէպի սար, հաւաքում գաղ (փշի նման է) փշկով կերակրում ընտանիքը, իսկ մնացածը մանրայնում եւ դարմանի հետ տայիս պտւարին: Բաւական է որ վզակոր գիւղացին միջոց չունի իր թշուառ գոյութիւնը պահպանել — նրան ստիպում են պահել եւ քրդերին: Ռուսաստանից գաղթած եւ ստիպելի քիւրդերը, որոնք միւս տարիներ գնում էին իւրեանց ձմերանոցներ, այս տարի Թաճիկի փաշայի եւ գայմազամի հնորհիւ մնացին եւ նրանց ձմերանոցներ եղան հայերի տներ: Գիւրդեր հայ գիւղացու եւ ընչքի տէրեր են դառնում: Պատուից եւ իրաւունքից զրկված գիւղացին զրկվում է եւ իր աշխատակից կենդանիներից. մէկը միւսի հետեից սատկում են, եւ քաղցած տէրերը հիւանդ կենդանու միս ուտելով, հիւանդանում են ընդամտապէս ջուպ եւ փոր լուծութիւնով, միայն մառան դէպքեր յաճախ չի պատահում: Բացի դրանից, այն քիւրդերն, որոնք տան մէջ են, գիշերով մարմում են անխիղճ կերպով առողջ տաւարին, ապելով որ սատկում էր, մորթեցին... Մինչև անգամ քիւրդ երեխայք ետ չեն մնում իրանց ծնողներից. կերակուրը դեռ չեփած արդէն վերջանում է. ամեն մի երեխայ կերակուրն առաջը դնելով, ուտում է, իսկ տան տիրոջ կերակուրն, վախից դուռն և տեղից կուշ եկած, նայում են միայն. և թէ համարակվին ստել, թէ մեռնէ էլ քաղցած ենք, մեզ էլ տուէք ուտենք, այն ժամանակ կամ կինը կամ երեխաներից մէկը յարձակում է եւ ծեծում, մինչև որ երեխան ստիպւած կլսի. իսկ մայրը նայում է եւ լայ լինում... Գիւրդերի վայրենի վարմունքին հակառակորդները կամ

բողոքողները ճեմվում, պատժվում, տուգանքի են ենթարկվում եւ բանտ նստում:

Ահա այդ կեանքից ազատվելու համար բաւականին թուփ գիւղացիներ իրանց ընտանիքներն առած գալիս են ցուրտ ձմեռով դէպի Ռուսաստան: Կարմիր վանքի մօտ քիւրդերը յարձակվում են սոցա վրայ, թալանում եւ սպանում: միայն երկու կին են ապաստում (Չաղի կինը եւ Քէյրոյի հարսը), երկուսն էլ վիրաւորած: Խիելու ժամանակ ուշագնաց են լինում եւ կարծելով, թէ մեռած են, թողել են:

Մինաքայ եղիք քիւրդերը աղ են տանում երկը Ալաշկերտ ծախելու: Վերադառնալու ժամանակ վանքի մօտ պտտահում են անշնչայած դիակներին, վեր են առնում, խնամքով բերում Մինաք: Քէյրոյի հարսը այժմ գտնվում է Կողբում, իսկ Չաղի կինը ծանր վիրաւորված Մինաք Շէխ-Ջուլայի գիւղումն է: Վեհարանի եւ վանքի տակ լիքն են գաղթական Ալաշկերտացիներ: Ասում են, որ նահանգապետը մտապիւր է այս ձմեռ ետ դարձնել բոլորին:

ԱՐՃԵՇ. — Սեպտեմբեր ամսու մէջ Յարթին գիւղում եօթը զինված քիւրդ երեսները կապած, կէս զինքին կոտրում են վանքի Մանուէնի Նալբանդեանի եւ իր ընկերով տան դռները: մեր սրբերը դնում են սրանց բկերին եւ սպանում վնէրը կտրել, եթէ ձայն հանեն: Մնայած հինգ քիւրդերը այս խեղճ տուեւորականների բոլոր ապրանքները սրբում են: Նալբանդեանի երիտասարդ ընկերը փորձ է անում խնդրել, որ դուրս ունենան, մի բան թողնեն: Բարբառոտները սրան այնչափ են ձեծում, որ ուշաթափ վայր է ընկնում: Միւս օրը թալանվողները բողոքում են թաշուր աղասուն, որ Վան քաղաքի հին թաշուր աղասի 'Իելավար օղլին է: Կողբալվածները հանդիպում են մի փորձված գիւղացու, որն իրողութիւնը լսելով՝ ասում է. «Եթէ ձեր ձեռքով կարող էք մի բան անել, արէ՛ք, թէ չէ հոս դատաստան չը կայ: Դչխաւոր աւաղակը 'Իելավար օղլին է, ոտիկանապետը, որն եկած է իր թէ մեր երկրում խաղաղութիւն պահպանելու: Նա ինքն է Համիդէ քիւրդերից աւաղակներ պահող եւ բանասցողը:

Արճէշի բոլոր գիւղերում կայերի ժամանակ տարածվում են Հէյրարանցի քիւրդերը եւ անխախտ ամեն ունեցող գիւղացուց 30-էն 50 փութ ցորեն տանում: Իրենք Համիդէի գործ են եւ զինված, մերժողին մահ են սպանում: Պատահում է, որ միեւնոյն գիւղացին երկու երեք անգամ այդ բռնի հարկը տալիս է: Շատ գիւղացիներ հացից զրկվելով մօտակայ քաղաքներն են փախչում:

Նոյն Յարթին գիւղում Օգոստոսի վերջերին գիւղի քահանայի եղբոր երեք որդիքը գոմէշներով դաշտից ցորեն են բերում: Քիւրդերը դարան մտած լինելով՝ յարձակվում են սրանց վրա եւ գոմէշները քշում: Երեք եղբայրներն եւս ընկնում են սրանց ետեւից, քարով հայածում ու մինչեւ իսկ երեք գոմէշները ետ դարձնում: Քիւրդերը տեսնելով, թէ առանց դէնքի դիմելու իրանց չպիտի յաջողի աւարը տանել, կրկին յարձակվում են եւ դիմադրութեան ժամանակ մէկին գնաակով գետնին գլորում ու գոմէշները տանում:

— Սեպտեմբերի մէջ քրդերը մի պարտիզայանի սպանում են: Ամբողջ գաւառի մէջ ամենայն օր մահն ու թալանն անպակաս է:

— Սեպտեմբերի 20-ին Հասպարան գիւղում զիւրը քրդերը մտան Յակովբ Թուրքուղեանի եւ նրա ընկեր Ներսէսի խանութը, Յակովբի գլուխը կտրեցին եւ բոլոր ապրանքները մօտ 40 լիրայի, տարան: Բրդերը չբաւականանալով սրանով, կողոպտած էին եւ խեղճների հպուստները, թողնելով միայն սակի չապիկն ու վարտիկը: Հետքից հանկցած էին, որ մօտակայ գիւղի աւաղան Շուէշի մարդիկն են, բայց ո՞վ է աւաղակների փնտոող կամ պատժողը:

— Հոկտեմբերի սկզբներին Հայոց Զորի մէջ Խեքայ նախիրը եւ Քերձայ ոչխարները տարան քիւրդերը:

— Հոկտեմբերի 7-ին Փեսանդաշտ կոչված գաւառակում Շետան գիւղի 700 ոչխարները քիւրդերը տարան:

— Հոկտեմբերի 6-ին աւառօտան արչարոյսին Շուշանց գիւղի ոչխարները տարան եւ հովիւը վիրաւորեցին: Շուշանց գիւղը բողոքովն մօտ է քաղաքին:

— Հոկտեմբերի սկզբներին Խոջար գաւառի Բուղ եւ Հիւրթուկ գիւղերի ոչխարները տարան:

— Կորդեղայ գետաօղի (կիրճ) վրայ գրված կորդօր տեղափոխեցին Վարադայ վանքը: Կարմիրուր վանքինն էլ արդէն փոխադրուած է վանքը: Այն երկու վանքերը միմեանցից \ ժամ հեռի են: Մնում են դեռ Խոջեատուկի, Արճակի եւ այ տեղերի կորդօնները: Կորդօնների պահապան զափտիաները բոլորն էլ բռնութեամբ տարում են վանքերի եւ գիւղերի հաշուով:

— Արճէշ գաւառի երկու մեծ աւաղակները (Համիդէի գործի փաշաները) էմին եւ Հասան փաշա 91 թւին կրնայ աւերածննդների եւ սպանութիւնների պատճառով կոտավարութիւնն իր թէ աքտրեց: Մի քանի ամսից յետոյ դրանք գաղտնադրի վերադառնում են Արճէշ եւ նորէն շարունակում իրենց նախկին հարստահարութիւնները: Պատում են թէ այս օրերս էմին փաշան ձերբակալված է բայց Հասան փաշան դեռ կը մնայ:

Վ. Ս. Ն. — Վալի Բահրի փաշան ամիս եւ կէս է գուրս, եկած գաւառները գրգռված ժողովրդին խաղաղացնելու, երկրին ցաւերը նոյն իսկ տեղի վրայ տեսնելու եւ հոգալու: Ճիշտ է ըսել քիւրդերու մէջ ներքին կապ մը առաջացնելու եւ հայոց դէմ գրգռելու համար:

Ո՛չ մի հայարնակ տեղ կանգ չէ առած. իւր ճանապարհորդութիւնն սկսեց Վանի հրախաւարեւելեան կողմից, Ալաղաս դաշտ, Սարա, Ալբակ, այս տեղերէն պիտի իջնի Շատախ եւ Ռշտունիք: Վալի բռնած ուղեւորութեամբ այս գիծը Տաճիկ-պարսկական սահմանի վրայ կիցնայ, ուր շատ քիչ հայ կայ եւ բոլոր տեղերը քիւրդերով բռնված են: Հետո տեղերէ խուճ քիւրդեր կը հրաւիրէ եւ հրահանգ կուտայ. կերպուեցին համիդէ քիւրդ գործերուն հաւատարիմ մնալ կոտավարութեան: Բաշկալա կղած ատեն Ստորոց Մարշիմօնին հրաւիրեց եւ երկար ժամանակ բռնի կը պահէ, ասոյ համար Ստորինները շատ գրգռված են: Եւ զիմանելի յեղապետին ըստտարիկեց եւ բռնի կը տախէ: խալանութիւն ընդունել: Պարզ կերտել, որ կոտավարութիւնը կաշխատի պետութեան զանազան տարերաց մէջ յուղում յառաջ բերել:

Շարունակում ենք 3-րդ Համարից ընդհատված նուիրատութեանց ցուցակը:

- Մղղ-ից 203ր. Զ.քթ. 100ր. Կս. 40ր. Փուեջ 19ր.
- Եկ. Մաճկալ 16ր. Հայաստան 36ր. Խաչագող 120ր. Ախ. 600ր. Արմ. 500ր. Բ.ք. 63ր. Կրսք. 1000ր. Գնկ. 170ր.
- Շէն գ. 40ր. Սպ. 1000ր. Տմ. 260ր. Նվր. 50ր. Ան. 55ր.
- Լգ. 32ր. Ստպ. 240ր. 2. գիւղ. 181ր. Արճան 20ր. Ծառ 80ր. Ֆդ. 270ր. Նխ. 2123ր. Ն. 20ր. Կայծիկ 50ր. Բ.ք. 30ր. Խումբ. №1 40ր. Կայծիկ 140ր. Անթ. 14ր. Հաւատ 16ր. Զնդան 23ր. Մուրադ 10ր. Էսֆ. 10ր. Բախ. 1070ր.
- Վ.է. 100ր. Գ-ից 15ր. Աշ. 13ր. 20դ. Անդր. երկ. 2115ր.

(Կը շարունակվի)

Տեղի սղութեան պատճառով անկարող եղանք հրատարակել ներկայ Համարում Վասպուրականից ստացած թղթակցութիւններն ու տեղեկութիւններն, որոնք լըս կը տեսնեն առանձին յաւելուածով Փետրվարի սկզբին:

Դաշնակցութեան անձանօթներից խնդրվում է թըղթակցութեան եւ նուիրատութեան Համար դիմել:

L. Boole, 14, Augustus Rd., Hammersmith, W. London.